

УДК: 377:59.9

Исакбаева З.Т.

С.Нааматов ат. Нарын мамлекеттик университети

СУЛУУЛУК Ч.АЙТМАТОВДУН РОМАНДАРЫНДА

Макалада Ч.Айтматовдун романдарында Сулуулук баалуулугунун чагылдырылышы жөнүндө сөз болот.

В статье идет речь об отражении этической ценности Красота в романах Ч.Айтматова.

This article is about the reflection of the ethical values of Glory in novels of Ch. Aitmatov

Адамзаттын эволюциясы көп жагынан эстетикалык акыл-ойдун, таанымдын өсүшү менен байланыштуу болгон. Мында табияттан, болмуштан, жашоо-тиричиликтен кооздукту, сонундукту, сулуулукту издөө алга карай жылууга түрткү берген. Кыргыз эли да бул өңүттө өз ойлорун макал-лакаптар аркылуу билдирип келген. Мисалы, «Адам көркү чүпүрөк, жыгач көркү жалбырак», «Сакалдын көркү чалда бар, сулуунун көркү калда бар», «Сөз көркү макал, эр көркү сакал», «Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу», «Сулуулугунан жылуулугу», «Сулууну кучактаган кубанат», «Сындуу болсо өтүгүн, оорутпасын бутунду», «Чырайды чылап ичпейт» [9] ж.б. Келтирилген макалдардан эл сулуулукка анын пайдалуулугуна (көрктүү, жылуу, сындуу ж.б.) карата баа бергенин, б.а., утилитардуулукка басым койгонун байкай алабыз

Адам акылынын, тажрыйбасынын жыйынтыгы болгон байыркы китептерде да Сулуулук категориясына зор маани берилип келген. Мисалы, байыркы Упанишадаларда «жарык менен акыйкаттык, жакшылык жана бийик сулуулук символдоштурулат (алар чынында эле жарык катары баштан кечирилет), бул кийин маданиятта ушунчалык кеңири таралуу алган» [7, 123-б.; 108, 111-бб.]. Учкул сөздөрдүн байыркы буддисттик жыйнагы «Дхаммападада» минтип айтылат: «Ким сыйчыл жана дайыма карыларды сыйлаган болсо, анда төрт дхамма өсүп чыгат: өмүр, сулуулук, бакыт, күч» [6, 77-б.]. Ошентип, «дхамма» сөзү пали тилинде (санскритте – «дхарма») өмүр, сулуулук, бакыт, күч өңдүү баалуулуктарды бириктирүүчү термин катары чыгат.

Байыркылар Сулуулуктун шарттуулугун да жакшы андашкан. Лао Цзынын шакирти, даосизмдин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Чжуан Чжоу жараткан «Чжуан-цзы» аттуу эмгекте Асман астындагы өлкөдө бардык баалуулуктардын, анын ичинде эстетикалык дагы, шарттуу экени белгиленген: «Асман астында сулуулук жөнүндө кимдин билимдери акыйкаттуу? Ургаачысын издеген эркек маймылдынбы; марал жандап күүлөгөн бугунунбу; түгөйүн жандап сүзгөн балыктынбы? Мао Цзян менен Лини (атактуу сулуулардын ысымдары) сулуу деп адам гана эсептейт, ал эми балык аларды көрүп, тереңдикке чөмүлөт, куш – көкөлөп учат, бугу – артын карабай качат» [4, 144-б.]. Байыркы гректер да ушундай турумду карманышкан. Алсак, Гераклит да баалуулуктук мүнөздөмөлөрдүн шарттуулугун белгилеген: «Эң бир сындуу маймыл адам уругуна салыштырмалуу жийиркеничтүү», башка жагынан, «адамдардын эң акылманы да кудайга салыштырмалуу акылмандык, сулуулук жана калган бардык өңүттө маймыл болуп көрүнөт» [8, 49-б.]. Дегеле, гректерге сулуулук менен акылдуулукту чогуу кароо мүнөздүү. Демокриттин момундай учкул сөзү бар: «Адамдын денелик сулуулугу, эгер анын астында акыл жашынып жатпаса, малга окшош бир нерсе болот» [8, 156-б.]. Ошентип, байыртан эле бардык элдер Сулуулукка маани берип, аны баалап келишкен.

Сулуулук же сонундук, кооздук деген эмне дешип, ойчулдар азыркыга чейин талашып келишет. Бир жагынан, алар сулуулуктун жашоодогу бийик, абсолюттук баалуулуктардын бири катары талашсыз маанилүүлүгүн белгилешет. Башка жагынан, анын шарттуулугу, чен-өлчөмдөрүнүн өзгөрмөлүүлүгү жана баалоолорунун субъективдүүлүгү жөнүндө ырасташат.

Сулуулук – бул субъективдүү баалоо жана ички сезимдик толгонуу гана эмес, анткени кандайдыр бир нерсе кабыл алынат жана бааланат. Биз сулуулук деп атаган нерсе адамдын эстетикалык баалуулуктардын ээси болуп калган дүйнө менен, анын кубулуштары менен бирге аракеттешүүсүндө гана туулат жана пайда болот. Сулуулук – бул баа гана эмес, ал баалуулук, б.а., өзгөчө эстетикалык баалуулуктук мамиле. Ар кандай руханий баалуулук өңдүү, сулуулук коомдо жаратылат, ал маданияттын баалуулугу. Ар кандай руханий баалуулук сыңары, ал конкреттүү адамдардын турмушунда, конкреттүү кырдаалдарда ишке ашырылат.

Сулуулук – өтө кыйындык менен аныкталуучу баалуулук.

Жалпысынан, сулуулукту адамдын конкреттүү сезимталдыгынын чегине жете адамдаштырылган, рухандаштырылган учурун көрсөтүүчү адам менен дүйнөнүн (кайсы бир кубулуштун) мамилеси катары элестетүүгө болот.

Мындай мамиле кубулуш утилитардуу эмес, бийик даражада маанилүү болгон учурда жаралат. Мындай учурда «кызыкдар кызыкпагандык» (И.Кант), сезимдердин пайда издебегендиги жөнүндө айтышат. Кубулуш руханий-маанилүү жана ошол эле тапта сезимдик-азгырма болуп калат.

Немис философу Гегель көркөм өнөр үчүн «кооздуктагы сезимдик кебете-кешпир, түздөн-түздүктүн формасы өзү ошол эле убакта мазмундун аныкталгандыгы...» [5, 383-б.] деп эсептеген. Анын тили менен, сулуулукка тийиштүү форма жөнүндө, бул мүнөздүү жана мааниге толгон рухту берүүчү табияттын формасы деп айтууга болот [5, 384-б.]. Сүрөткер үчүн да, көркөм өнөргө, сулуулукка ыракаттанган адам үчүн да форма «чексиз кымбат, анткени ал – сага ачылган жана сага өзүнүкүн айткан жандын ээси» [10, 216-б.]. Дал ушундай мамиленин жаралуу мүмкүндүгү адамдын да, ал бирге аракеттешкен кубулуштун да өзгөчөлүктөрү менен аныкталат. Ал кубулуш эстетикалык мамиленин предмети, б.а., сулуулуктун алып жүрүүчүсү болуу үчүн кандайдыр бир өзгөчө касиеттерге, сапаттарга ээ болууга тийиш. Түрдүү доорлордо, түрдүү коомчулуктарда булар түрдүү касиеттер болушкан. Бул кубулуш менен бирге аракеттешкен адам ал касиеттерди сезимдик баалоо, аларды сулуулук катары туюу жана алардан ыракат алуу мүмкүндүгүнө ээ болуу үчүн эстетикалык өнүккөн болушу тийиш.

Сулуулук, баарынан мурда, пайдалуулук, эстүүлүк жана максатка ылайыктуулук катары кабыл алынышы, баштан кечирилиши жана түшүнүлүшү ыктымал. Кандай болгондо да сулуулукту дал ушундай, б.а. бүтүндүктүү баалуулук эмес, биринчи кезекте, анын маанилүүлүгү катары түшүнүү аракеттери өтө мүнөздүү. Алар жалпы эле эстетикалык баалуулуктарга, анын ичинде кооздукка карата утилитардуу-эстүү мамилени билдиришет. Г.Гоббс, Жаңы мезгилдеги англис философу, сулуулук бул – кайсы бир предметтин бизге андан жыргалчылыкты күтүүгө негиз берүүчү касиеттеринин жыйындысы деп эсептеген. Башка изилдөөчүлөр эң ар түрдүү коомдордо качандыр бир кезде пайдалуу болгон нерсе эстетикалык маанилүү болуп чыгат деп бир канча жолу белгилешкен (дайыма эле андай болбосо да).

Ошентип, сулуулук эстетикалык баалуулук катары адамдын дүйнө менен бирге аракеттешүүсүндөгү адамгерчилиги (рухийлщщщщ, гумандуулугу) сезимдик берилген мамиле болуп саналат. Ф.Шиллер «сулуулукту адамзаттын маңызынын зарыл шарты катары түшүнүү керек» [11, 283-б.] деп эсептеген.

Эстетикалык маданият талаасында сулуулук – бул адамга аны кароодон (кеңири мааниде көрүүдөн, угуудан) канааттануу же ыракаттануу апкелүүчү конкреттүү объектинин сезимдик берилген жана кабыл алынган өркөндүүлүгү. Өркөндүүлүк адамдын жана объектинин руханий бирге аракеттенүүсүнөн туулат. Көрүнүп тургандай, сулуулукту бир жактуу кароого болбойт, ал ар тараптуу кабыл алынат жана түшүнүлөт.

Кыргыздын атактуу калемгери Чыңгыз Айтматовдун романдарында дал мына

ушундай Сулуулук ар тараптуу бааланат жана түшүнүлөт. Жазуучу адамзаттын тышкы сулуулугун да, анын иш-аракетинин сулуулугун да, ички дүйнөсүнүн сулуулугун да комплекстүү карап баалайт. Биз анын романдарындагы мына ушул өзгөчөлүктү ачып берүүгө аракеттенебиз.

«Кылым карытар бир күн» романындагы каармандардын дээрлик көпчүлүгү өздөрүнүн рухийлшщлщлщ менен сулуу. Казангап да, Эдигей да, Абуталип да, Бүкөй да, Үкүбала да, Зарипа да - ички дүйнөсү таза, ымандуу адамдар. Аларды кудурети күчтүү Жазмыш түркүн алакеттен өткөрөт, түрдүү сыноолорго дуушарлантат. Ошентсе да бул каармандар өздөрүнүн адамкерчилигин бийик сактаган бойдон калышат. Алар мына ушунусу менен улуу да, сулуу да болуп туюлат. Эзелки заманда Демокрит белгилегендей, адамдын денелик сулуулугу ага акыл айкалышпаса, анда түккө да арзыбайт.

Казангап өзү бир көргөндө эле Эдигей менен Үкүбаланын айласыз абалына боору ачып, аларды Сары-Өзөккө, өзү иштеген темир жол бекетине ээрчитип кетет. Ал жактан иш таап берип, мал-жан энчилеп, тиричилик кылуусуна жардамдашат. Мындай ишти ар ким эле жасай бербейт. Буга адамгерчилиги терең инсандар гана жарайт. Анын бейнесин жазуучу төмөнкүчө сыпаттайт: «Ачуу тийген күн табына тотугуп, дайымкы ызгаар шамалга кайыгып көнгөн кара-көк өңү, тарамыштуу туурук колу эле бу кишинин ушу чөлдө туулуп, чөлдө өскөн жергиликтүү мээнеткеч адам экенин айгинелеп турат... Эмнеси болсо да, баарынан мурун оор басырык токтоо сүйлөгөн сөзү укканды муютуп салды... Айткан сөзүндө ой, акыл бар» [1, 76-б.].

Эдигей «...кара мурут, кара каш... кой көзү жалжылдап, катар тизилген тиштери кашкайып, бул отурушунда сулуу жигит» [1, 194-б.]. Анда бийик адамгерчилик сапаттар да бар. Ал Абуталиптин үй-бүлөсүнө колдон келген жардамын көрсөтөт. Кийин ак жеринен айыпталган Абуталипти актатууга жетишет. Казангап каза тапканда анын керээзин орундатып, сөөгүн Эне-Бейитке коюуга күч үрөйт. Ал өзүнүн акыйкатчылдыгы, кара ниеттикке каршы турганы менен сулуу.

Абуталип согуш учурунда немистерге туткунга түшүп чыкканы үчүн өмүр бою азап чегип келаткан агедил жан. Аны автор «Акылдуу киши экен. Эдигейге жакканы, Абуталип кор абалында кордугун билгизбейт. Тагдырына наалыш айтып кейий бербей, даражасын бийик кармап жүрөт» [1, 119-б.] - деп мүнөздөйт. Анын ой жүгүртүүсү да башкача. Назар салалычы: «Менин калтырар мурасымдын эч кимге зыяны жок болот. Ал менин рухум, менин жазгандарым, согуштан үйрөнүп алып чыккан акыл жыйынтыктарым. Башка байлыгым жок» [1, 175-б.]. «Мезгилдин дөңгөлөгү тездегенден тездеп чимирилип баратат. Ошол үчүн биз өзүбүз жөнүндөгү акыркы сөздү, бааны балдарга калтырбай өзүбүз айтып кеткенибиз оң. Биздин ата-бабаларыбыз өздөрү тууралуу сөздөрүн улама-жомоктор менен айтып кеткен. Өздөрү кандай кишилер болгонун укум-тукум билсин деген. Эми биз аларды рухани боюнча баалайбыз» [1, 176-177-бб.]. Ал бийик руханийликке ээ инсан.

Зарипа - тышкы сулуулугу менен ички дүйнөсүнүн тазалыгы бирдей келишкен адам. «Кара көзү жалжылдап, жүзү ачык, бешенеси жарык бир сулуу. Анын ички абалын кашы эле билдирип турат: ырдаса кошо ырдашкандай бирде көтөрүлө кагылып, бирдей ийиле бүркөлүп, кайра канатын жайып созулат» [1, 195-б.]. Ал тагдырдын башка салганын моюбай көтөрөт. Балдарынын келечеги үчүн болгон күчүн жумшап аракеттенет.

Романдагы гуманисттик идеяларды мына ушул каармандар, алардын иш-аракеттери, жүрүм-турумдары терендетип, улуулантып турат.

«Кыямат» романына келсек, анын башкы каармандары да терең рухандуу, ички дүйнөсү сулуулукка эгедер асыл адамдар. Иисус Назарянин, Авдий Каллистратов, Бостон Үркүнчиев – баары тең өздөрүнүн ишмердиги менен улуу жана сулуу кейипкерлер. «Авдий Каллистратов өзү узун бойлуу, ак куба жигит. Бир катар курбулары өңдөнүп, ал да чачын ийинине түшүрүп, коңур куйкул сакалын да коё берген» [2, 46-б.]. Ал «...өзүнүн ак ниетине дүйнөлүк мийзамга ишенгендей эле ишенет»

[2, 114-б.]. Мына ошондой ак пейилдигинин курманы болот.

Жазуучунун сүрөттөөсүндө «Иисус болсо бет алдында мойнун созултуп, самсаалаган узун чач башын шылкыйтып, тытылган кийимчен, жылаңаяк турат» [2, 173-б.]. Албетте, ал тополоңдо токмок жеп, кебетеси көрүмсүз абалда прокуратордун өкүмүн күтүп жатат. Бул сыпаттоодон сулуулукту таба албайбыз, бирок аны жасаган иши улуулука жеткирип койгон. Анын түшүнүгү боюнча «Рухтун жаркыраган туу чокусуна жеткирер түгөнгүс тепкичтери менен күн санап бир тепкичтен өөдөлөсөң да умтулуп чыга бериш керек – акыл-эстүү жашоонун сулуулугу ушунда» [2, 191]. Ушуга удаа эле «Адамга баарынан кыйыны – күн сайын адам болуу» деген атактуу сөздөр айтылат. Ал өлүм алдында да адамдыгынан тайбаганы менен улуу жана сулуу.

Бостон Үркүнчиев болсо өзүнүн мээнеткечтиги, анысына жараша акыл-эстүүлүгү менен эсте калат. Ал ар дайым ак эмгегинен баар табууга умтулат. Кара ниеттик, кишиге жамандык кылуу анын пейилине жат. Колунан келсе, баарына жардам кылайын дейт. Анда бийик адамгерчилик бар. Анын сулуулугу - дүйнө, коом менен болгон мамилесиндеги адамгерчилиги. Ошондой болсо да ал киши канына забын болот – Базарбай Нойгутовду атып өлтүрөт. Бул - анын акыр кыяматы.

«Кассандра тамгасы» романындагы Филофей, Роберт Борк, Энтони Юнгер да өз адамгерчиликтери, адамды сүйгөндүктөрү менен сулуу. Алар бүт дүйнөгө, коомго гумандуу мамиле кылышат. Бирок коом Филофейге жана Боркко карата өз гумандуулугун көрсөтпөй, сыртын салат, жерип таштайт. Мына Боркко карата ырайымсыз мамиле: «Аны алкымдан, чачтан алышып, жамажайын айра тартып, бетин таанылгыс кылып канга боёп, ар кимиси өз тарабына сүйрөп жатты. ...Борк катуу бакырып алды да, эки колу менен башын басып, чалкасынан кетти, ал канга боёлуп, чабалактап жатканына карабай тепкилей беришти» [3, 191-б.]. Филофей болсо космостук мейкиндикке бой таштайт: «Ал жылдыздар арасындагы мейкиндикке кадам шилтеди, үстү да, асты да, сол тарабы да, оң тарабы да, горизонту да, чеги да ченеми да болбогон чексиздикте кокой башы калды» [3, 218-б.]. Бул жерде символдуу маани бар – кандай гана адам болбосун, ал коом ичинде жалгыздыкка дуушарланат. Маселе мына ошол жалгыздыктан адамгерчилигин, ички сулуулугун сактап татыктуу чыгышта.

«Тоолор кулаганда» романынын окуялары да чыныгы Сулуулук адамдын жан дүйнөсүндө, ишмердүүлүгүндө жатканын айгинелеп берет. Анда туруш-турпаты, келбет-сымбаты сулуу, анан калса бир кыйла эстүү адамдар руханий сулуулуктан жеңил-желпи баш тартышат. Биз опера ырчысы Айдана Самарова жөнүндө айтып жатабыз. Ал Арсен Саманчин кыялданган Кайып колукту тууралуу операда башкы ролду ойноо жөнүндө унутуп, эстрада ырчысы болуп кетет. Мунун, албетте, башкы себеби - каржылык кызыкчылык. Анткени бул тармакта оңой эле таанылууга жана акчага көмүлүп калууга болот. Операны коюу үчүн кыйла каражат керек, аңустунө ага жумшалган күч-аракет, акча акталбайт. Ошол себептен Айдана бардар турмушту тандады. Арсен бул окуядан мындай тыянак чыгарат: «Эгер илгерки заманда сулуу аялды атка өңөрүп ала качышса, азыр аны бир кап доллардын үстүнө ыргытып ийишет, анан ал өзү шашыла, доллардык үйүрлөргө чаап жөнөйт, ал эми ал жакта жылкычылар миллионерлер жана ар бири өзүнүн доллардык үйүрүн ары-бери айдап, кайтарат» [3, 366-б.].

Арсен Саманчин чыгармачылык жаатындагы таттуу кыялдарын Эрташ Курчалов ойрон кылган соң өч алууну, аны өлтүрүүнү гана эңсеп, дили бузулат. Бул анын абийир алдындагы сынакка туш болушу эле. Ал бул сынактан уятын сактаган бойдон чыгат. Ал киши өлтүрүүгө, жаманчылыкка барбайт. Тескерисинче өзүнүн жалаң гана керектөөчүлүк сезимдерге чулганган адамдарга түшүнүксүз жоругу менен – араб байларынын илбирстерге аңчылыгына жолтоо болуу менен – дагы далай кишини жаман жолдон сактап калат. Ал өзүнүн ушул кадамы аркылуу бийик руханий сулуулукка, бийик адамдык улуулука жетет.

Жыйынтыктасак, Чыңгыз Айтматовдун калеминен жаралган романдардын бардыгында Сулуулук баалуулугу, байыркылар айткандай, салыштырмалуу мүнөздө чагылтылат. Чыгаан калемгер адамдын башкы касиети – анын ички дүйнөсүнүн, акыл-эсинин мөлтүр булактай тазалыгы, сулуулугу деп эсептейт. Башка адамдарга – замандаштарына жана урпактарга мына ушуну насыяттайт.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. Төртүнчү том. - Б.: Бийиктик, 2008.
2. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. Бешинчи том. - Б.: Бийиктик, 2008.
3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. Алтынчы том. - Б.: Бийиктик, 2008.
4. Атеисты, материалисты, диалектики Древнего Китая. Ян Чжу, Ленцзы, Чжуанцзы. - М., 1967.
5. Гегель Г.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. - М., 1977.
6. Дхаммапада. - М., 1960.
7. История эстетической мысли. Т. 1. - М., 1985.
8. Материалисты древней Греции. - М., 1955.
9. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина. - Бишкек: Илим, 1997.
10. Суздалев П. К. Врубель. Личность. Мировоззрение. Метод. - М., 1984.
11. Шиллер Ф. Собр. соч.: В 7 т. Т. 6. - М., 1955–1957.